

Doç.Dr. M. Kemal Aydın

KAPİTALİZM NEDEN ‘VAZGEÇİLMEZ’DİR?

Doç.Dr. M. Kemal Aydın

Sakarya Üniversitesi İİBF İktisat Bölümü

mkaydin@sakarya.edu.tr

Özet

Kapitalizm, sürekli kriz tehdidi altında kendini var eden, daha açık bir ifade ile önce kriz yaratan ve ardından yarattığı bu krizden beslenerek ya da yenilenmiş olarak çıkabilen bir ekonomik-politik sistemdir. Nitekim tarihsel olarak bakıldığında kapitalizmin ciddi krizlere maruz kaldığı ve her defasın-da kendini yeniden üreterek ayağa kalkmayı başardığı görülmektedir. İnsan doğasına yani insanın özgürleşme ve sahip olma duygularına hitap eden bir zemin üzerinde yükseliyor olması, bünyesinde taşıdığı kriz yaratma potansi-yeline rağmen, kapitalizmi vazgeçilmez kılmaktadır. Kapitalizm, daha önce olduğu gibi, yaşamakta olduğu son krizi de aşacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kapitalizm, Kriz, İnsan Doğası, Esneklik

WHY IS CAPITALISM ‘INDISPENSIBLE’?

Abstract

Capitalism is an economic-politic system which persistently continues its existence under a crisis threat -more clearly- at first it causes a crisis and then utilizes that crisis or emerges from it as a renewed form. As a matter of fact, when analyzed historically, it is obvious that capitalism has been exposed to serious crises so far and has managed to survive by reproducing itself at every turn. It makes capitalism indispensable that it is based on a background which appeals to the nature of human being i.e. the feelings related to liberation and possession although it has a potential for a crisis. Capitalism will overcome this last crisis as before.

Keywords: Capitalism, Crisis, Human Nature, Elasticity

1. Son üç yıldır 'iktisadi kriz' konuşuluyor. Ne olacağını, liberal kapitalist sistemin nereye gitmekte olduğunu merak ediyoruz; daha dramatik bir ifade ile geleceğe dair 'derin bir tecessüs' içindeyiz. Bir 'ekonomik-politik sistem' olarak kapitalizm, yaşamakta olduğu bu ağır 'iktisadi kriz'in altında kalıp çökecek mi? Ya da daha önce birkaç kez olduğu gibi, kapitalizmin bu krizi aşarak yeniden kendini üretmesi mümkün olacak mı? En kritik soru şudur: Sol / sosyalist geleneğin Karl Marx'tan beri beklediği ama bir türlü gerçekleşmeyen birinci ihtimali kapitalist sistemin çökmesi- ortadan kaldırmak için kapitalist devlet ne yapmalı?

Bu soruların cevaplarını vermek kolay değil... İşin doğrusu, kapitalizm "bu krizi de aşacaktır" demek, "bu defa çökecek" demek kadar sorumlu... Bununla birlikte şu yapılabilir. 'Liberal kapitalist sistem'in tarihsel gelişim süreci içinde karşılaştığı iktisadi krizlere nasıl tepkiler verdiği, 'kapitalist devlet'in yaşanan krizin muhtevasına göre nasıl pozisyon değiştirdiği betimlenerek analitik bir çerçeve oluşturulabilir. Cevabımızı şekillendirecek olan bu analitik çerçevedir.

2. Evet, kriz algısı kuvvetlendikçe devletin, iktisadi bağlamda 'neyi, nasıl yapması' gerektiği temelinde yürütülmekte olan kadim tartışma da ivme kazanıyor. Tarihsel bir inceleme yapılır ise, devletin iktisadi rolüne ilişkin olarak, gerek düşünce gerekse uygulama düzeyinde 'bırakınız yapınlar, bırakınız geçsinler' anlayışı ile 'emir komuta ekonomisi' anlayışı arasında radikal savrulmalar yaşandığı görülür.

Şöyle söylemek, sanırım çok daha doğru olacak: Devletler, tarihsel süreç içinde, müdahalenin farklı derecelerine tekabül eden roller üstlenmiştir. Bu ifade, zımnî olarak şunu ortaya koyuyor: Tarih, en azından yakın tarih, bu iki anlayış arasında uzanan gerilimden üretilmiş sentez arayışlarına tanıklık etmiştir. Ne birinin ne de ötekini, kendi teorik kurgusu ile birebir örtüşen bir biçimde uygulandığı söylenemez. Birini diğerine üstün tutmak için, sağ-lam kanıtlara sahip değiliz.

Bu meseleyi biraz açalım. Bilindiği gibi bir kutupta, Adam Smith'in 'görünmez el' metaforunu kullanarak piyasanın erdemlerine vurgu yapan ve devletin ekonomiye müdahil olmasına şiddetli bir biçimde itiraz eden piya-sacı yaklaşım [neo-klasik teori] yer alıyor. Tam rekabet varsayımı üzerine inşa edilen bu yaklaşım, fiyatların arz ve talebe göre oluşmasının 'piyasayı temizlediğini' ileri sürmektedir. Buna mukabil diğer kutupta, devlet tarafından merkezi olarak planlandığı takdirde, ekonominin daha fazla refah ve mutluluk getireceğini iddia eden planlamacı yaklaşım [reel sosyalizm] var. Bu yaklaşım, bilindiği gibi 'piyasa'nın ve 'özel mülkiyet'in reddiyisi üzerine oturtulmuştur. Bu iki kutbun arası ise kimi 'planlamacı yaklaşım'a kimi 'piyasacı yaklaşım'a daha yakın duran sentez arayışları ile dolu...

Uzun süreli ve yaygın bir pratiği olduğu dikkate alınarak, bu sentezler içinde en kalıcı olanının, John Maynard Keynes'in (2008/1936) yaklaşımı olduğu söylenebilir. Keynes, piyasanın saat gibi tıkır-tıkır işlemesi için, devletin makroekonomik istikrar politikası izlemesi gerektiğini düşünmektedir. 1960'lı ve '70'li yıllarda kapitalist sistem tarafından içselleştirilen bu yaklaşımın temel kurgusu şöyledir: Makroekonomik dalgalanmalar toplum-sal refah seviyesini düşürmektedir. Öte yandan devlet, piyasanın doğurduğu olumsuz sonuçları düzelterek bilgi birikimine ve güce sahiptir. O halde devlet, genişletici iktisat politikaları izleyerek büyümeye katkı yapmalıdır.

İki kutup arasındaki sentez arayışları, esas itibariyle, geride bıraktığımız son iki yüzyılın özellikle ikincisinin toplumsal ve siyasal teorilerinin zeminini oluşturmaktadır. İki yüzyıl boyunca, devletin rolüne ilişkin olarak, bu iki kutup arasında bir salınım söz konusu olmuştur. Karşı kutupta yer alan planlamacı yaklaşım, yirminci yüzyılın hemen başlarında pratiğe aktarılmış ve yaklaşık yetmiş yıl (1917–1989) dünyanın belli bir coğrafyasına egemen olduktan sonra, tartışmasız bir biçimde yenilgiye uğramıştır. Şunu rahatlıkla söyleyebiliriz: Ekonomik ve siyasal gücün birkaç kişinin elinde toplandığı, merkezdeki bir planlama ofisinden yürütülen bir ekonomi alternatifi başarısız olmuştur (O’Neil, 2001: 287). Bu başarısızlık, 1990’lı yıl-lardan itibaren ‘piyasacı yaklaşım’ın, pek de hak etmediği halde, yeniden itibar kazanmasına sebep olmuştur. Piyasaya, daha genel bir ifade ile kapitalist sisteme gösterilmekte olan teveccüh, ezeli rakibinin başarısızlığından kaynaklanıyor olduğu için ciddi bir ‘yanılsama’dır. Çünkü şunu biliyoruz: Kapitalizmin merkezi kurumu olan piyasa, yeterince denetlenmediği / denetlenemediği için, krizler üretmektedir.

3. Bilindiği gibi, kapitalizmin merkezinde, klasik iktisat teorisinin ‘homo-economicus’ olarak isimlendirdiği ‘makineleşmiş bir insan’ yer almaktadır. Bu insan, tüketici olarak fayda maksimizasyonuna üretici olarak da kâr maksimizasyonuna şartlanmıştır. Daha doğru ifade şu: Kapitalist toplum, yalnızca iktisadi çıkar kaygısıyla hareket eden, imkânları elverdiği ölçüde ‘çok kazanma hırsı’ taşıyan ve sürekli rasyonel düşünen bireylerden oluşmaktadır. ‘Sistem’i ayakta tutan, ‘özgürlük’ ortamında faaliyet yürüten ‘akılcı’ bireylerin ‘kazanma hırsı’dır. İktisadi faaliyetler ‘uzmanlaşma ve işbölümü’ temelinde cereyan etmektedir. ‘Sistem’, ‘kazanma hırsı’ ile ya-nıp tutuşan bireyin, kendi özgür iradesi ile seçtiği işi yaparken hem daha üretken, daha müreffeh ve daha mutlu olacağı, hem de ister istemez toplumsal çıkar’a hizmet edeceği varsayımı üzerine inşa edilmiştir. Şunu da unutmamak gerekir: Kapitalist sistem’in bekası için, ‘devletin sadece bir jandarma rolü oynayacağı eksiksiz bir özgürlük alanı’ yaratılarak ‘girişim özgürlüğü’ sağlanmalıdır. Kastedileni daha açık söyleyelim: Devlet aygıtı, ‘girişimci’ sınıfı, ‘muhalif’ ve ‘tehlikeli’ sınıfların saldırısından koruyacak şekilde yapılandırılmalıdır.

Bu noktada bir parantez açalım ve ‘usta’lara atıf yaparak kapitalizm ile devlet arasında nasıl bir ilişki olduğunu hatırlatalım. Fernand Braudel’e (1996/1979: 63) göre kapitalizmi yaratan devlet değildir. Modern devlet, tevarüs ettiği kapitalizmin bazen genişlemesine fırsat verir, bazen de beslediği kaynakları kurutur. Kapitalizm, ancak ‘devlet’le özdeşleştiği, yani ‘kendisi devlet olduğu’ vakit muzaffer olur. Diğer taraftan Karl Polanyi (2000/1944: 198-203) de benzer bir değerlendirme yapmaktadır. Polanyi’ye göre ‘bırakınız yapsınlar bırakınız geçsinler’ anlayışı doğal olmaktan çok uzaktır. Serbest piyasaların oluşabilmesi için, birtakım düzenlemelere / denetlemelere, yani ‘devletin müdahalesi’ne ihtiyaç duyulmaktadır.

4. Girişimci sınıfı harekete geçiren temel dinamik, aynı zamanda ‘sermaye birikim süreci’ne de kılavuzluk eden ‘kâr beklentisi’dir. Bu beklenti, girişimciyi, hem ‘kıt’ olan malları üretmeye, hem de maliyetleri düşürmeyi mümkün kılacak ‘yenilikler’ ortaya koymaya [teknoloji geliştirmeye]

yönlendirmektedir. Her iki çabanın da, sonuç itibarıyla 'toplum'un refah düzeyini yükselteceği düşünülmektedir.

Kapitalist sistem, ikinci olarak, 'mülkiyet hakkı'nı takdis etmektedir. Evet, kapitalist sistem, ekonomik aktörlere, malların ve üretim araçlarının mülkiyetine sahip olma hakkı tanımaktadır. Mülkiyet devlete karşı güvence altına alındığında, özel girişimcinin hareket alanı genişleyecek ve faaliyetlerini daha sağlıklı bir biçimde yürütmesi mümkün olacaktır. Nitekim her çeşit mala ve üretim aracına sahip olabilen ve bunları veraset yolu ile çocuklarına bırakabileceğine inanan girişimci, iktisadi kararlar alırken kendi çıkarını gözetecek şekilde hareket edecektir.

'Liberal kapitalist sistem'in önemseydiği üçüncü unsur ise 'fiyat mekanizması'dır. İktisadi faaliyetlerin 'devletin müdahalelerinden arındırılarak kendi iç dinamiklerinin yönlendirmesine bırakılması', bir başka ifade ile 'fiyat mekanizmasının bu faaliyetlere egemen kılınması' öngörülmektedir. Fiyat mekanizmasının, Adam Smith'in kavramsallaştırması ile 'görünmeyen bir el' olarak, üretim ve bölüşüm aşamalarında yaşanan bütün sorunları çözüme kavuşturacağı düşünülmektedir.

Görülüyor ki, 'kapitalist sistem', teorik olarak, devlet müdahalesini reddederek 'rekabet' olgusunu öne çıkarmaktadır. Söylenen şudur: Rekabet olgusu, girişim özgürlüğü, mülkiyet hakkı ve fiyat mekanizması gibi kurumsal yapılar ile tahkim edilir ise, kapitalizm 'eksiksiz çalışan ve en iyi sonuçları üreten' sistem olacaktır. Fakat bu yaklaşım sorunludur. Çünkü ekonomik aktörler arasında güç farklılıkları bulunan bir toplumda, rekabet olgusu, 'herkes' için değil, sadece 'güçlüler' için 'en iyi sonuçları' üretmektedir. Kaldı ki, kapitalizm'i, 'devletin iktisadi hayat üzerinde hiçbir etkisinin olmadığı bir sistem' olarak tanımlamak da doğru değildir. 'Kapitalist' olarak isimlendirilen bütün devletler, piyasaları denetim altında tutma-ya çalışmaktadır. Daha önemlisi, günümüzün kalkınmış ülkelerinin, başlangıçta, gelişmekte olan sanayilerini korumaya yönelik olarak 'korumacı iktisat politikaları' izlediği de bilinmektedir. Yaygın kanaatin aksine, bu ülkelerin kalkınması, rekabet eksikli bir modelin ürünü değildir. Kalkınma, 'yüksek gümrük duvarlarının arkasında' gerçekleşmiştir.

5. Kapitalizm, 'birikim süreci'ni yegâne amaç olarak 'insanlık'ın önüne koyan 'ekonomik-politik bir sistem'dir: Her ne pahasına olursa olsun 'sermaye birikimi' yapmak... Bu amaç, her vesile ile topluma hatırlatılmaktadır. 'Birikim süreci'ne atfettiği bu önemin kavranabilmesi için, kapitalist sistemi önceki iktisadi sistemlerden ayıran temel özelliği hatırlatalım.

Eski / 'pre-kapitalist' sistemler 'sermaye birikimi'ni değil, toplumun temel ihtiyaçlarını giderecek mal ve hizmetlerin üretilmesini önemsemektedir. Üretim faaliyeti, 'mübadele'den çok 'kullanım' amacına yönelik olarak yürütülmektedir (Thomson, 1997: 12). Bu bağlamda, üretim yapmayı teşvik edici bir unsur olarak, elbette, belli kazançlar elde edilmektedir. Fakat sistemin temel amacı, birilerinin kazanç elde etmesini mümkün kılmak değil, toplumsal ihtiyaçları gidermektir.

Kapitalizm ise daha önce de belirttiğimiz gibi, 'sermayenin sonsuz birikimi'ni iktisadi faaliyetlerin temel amacı haline getirmiştir. Mevcut ihtiyaçların karşılanması, yaratılan yeni ihtiyaçların topluma empoze edilmesi ve tekrar karşılanması, sadece bir tek amaca hizmet etmektedir: sermayenin sonu gelmez birikimi (Özel, 1994). Bu 'birikim'i mümkün kılan dinamik, sermayenin, sürekli yoğunlaşarak yatırıma dönüşmesidir. Sermayedar, dur durak bilmeksizin, sahip olduğu sermayeyi daha fazla çoğaltma amacına yönelik olarak, birtakım ilişkiler kurmayı ve faaliyetler yürütmeyi gerekli kılan karmaşık bir sürecin içine girmektedir.

İktisadın bu kapitalist yorumunun topluma egemen olması ile birlikte, birikim sürecinin ihtiyaç duyduğu koşullar, her biri kendi çıkarını maksimize etmeye çalışan farklı toplumsal katmanlar tarafından, mutlaka kabul edilmesi ve uyulması gereken zorunluluklar olarak algılanır hale gelmektedir. Böylece kapitalizmin, 'hem maddi hem de ideolojik olarak yeniden üretimi' sağlanmaktadır. Rekabet zemini üzerinde iktisadi faaliyetlere 'özgürlük' tanıyan ve 'başta emek olmak üzere her şeyi metalaştırmayı' öngören bir sistem olarak sürekli yeniden üretilmeye ihtiyaç duyuyor olması, kapitalizmi, yapısal olarak hareketli bir hale getirmektedir. Bu hareketliliğin bir tezahürü olarak, sistem, bünyesinde istikrarsızlık ve huzursuzluk üreten virüsler taşımaktadır (İnsel, 2001; Wallerstein, 1996: 12; Giddens, 1998: 64).

Bir başka ifade ile kapitalist sistem, kendini maddi planda yeniden üretmeyi 'sürekli kriz tehdidi altında' gerçekleştirmektedir. Bu nedenledir ki, sistemin, 'denge durumu'nu uzun süreli muhafaza etmesi kolay değildir. Kapitalizm, üretimin gerçekleştirilmesini sağlayan araçların, aletlerin, yapıların, girdilerin, yani 'sermaye'nin mülkiyeti, 'müteşebbis' potansiyeli taşıyan insanlara aktarıldıkça derinlik kazanmaktadır. Bu aktarma iki önemli etki ortaya koymaktadır. Birincisi, toplumun daha fazla 'üretim ve tüketim' yapabilir hale gelmesidir. İkincisi ise geniş kitlelerin 'mülksüzleşme'sidir. Birinci etkiyi şimdilik paranteze alıp ikinci etki üzerine konuşalım.

Evet, 'üretim araçları mülkiyeti'nin belli insanlara aktarılması toplumu 'kutuplaştırmaktadır': Bir kutupta mülk sahibi 'azınlık', diğer kutupta 'emek'ini kiralamaktan, yani mülk sahiplerinin yanında çalışmaktan başka seçeneği kalmamış 'çoğunluk'... Vurgu yapalım: Mülkiyetin belli bir 'azınlık'ın elinde toplanması ile birlikte 'çoğunluk' mülksüzleşmektedir. Öte yandan, mülk sahipliği statüsünün sürdürülebilmesi için, 'emek'ini kiralayan 'çoğunluk', aldığı ücrete tekabül eden değerden daha fazla bir katma değer üretmelidir. Bir başka ifade ile emekçi tarafından ortaya konan toplam ürünün / hâsılının önemli bir bölümü 'mülk sahibi'ne verilmelidir. O halde şöyle diyebilir miyiz? Mülkiyet geliri, mülksüzler tarafından üretilen 'değer'e 'el konarak' sağlanmaktadır (Dobb, 1999: 10).

6. Yukarıda ifade edildiği gibi, bünyesinde 'istikrarsızlık ve huzursuzluk' üreten virüsler taşımakta olduğu için, 'kapitalizm krizlere gebe'dir'. Kriz, daha açık bir ifade ile 'ekonomik durgunluk ve istikrarsızlık', kapitalist sınıfın içinde bulunduğu duruma göre farklı biçimlerde tezahür etmektedir.

Kapitalist sınıf 'çok kuvvetli olduğu', yani yüksek kârlar elde ettiği zaman, 'çalışanlar sınıfı'nın / 'proletarya'nın 'tüketim hacmi daralmakta' ve ekonomi 'talep yetersizliği'nden ötürü 'tam istihdam' düzeyinden uzaklaşmaktadır. Çözülmesi gereken sorun, devasa bir 'birikim fazlası'nın ortaya çıkmış olmasıdır. 'Sistem'in 'kriz'e verdiği cevap, 'birikim fazlasının değerlendirilebileceği yeni yatırım alanları' bulmaktan ibarettir. Daha açık ifade edelim: Bu durumda, 1940'lı yılların ikinci yarısından itibaren yapıldığı gibi, kapsamlı 'altyapı yatırımları'na gidilerek 'birikim fazlası' eritmeye çalışılmaktadır. Krizin bu biçimi 'piyasacı' yaklaşımın itibar kaybetmesine sebep olmaktadır.

1910'lu yıllarda başlayıp İkinci Dünya Savaşı'nın bitimine kadar uzanan 'kriz', bu anlamda güzel bir örnektir. '1929 Buhranı' olarak bilinen bu 'uzun soluklu dengesizlik hali', bilindiği gibi, 'liberal kapitalist sistem'in bilhassa 'merkez'ini felç etmiştir. Aslında 1929'da olan şudur: Kendi 'enerjisi' ile Adam Smith'in 'görünmez el' metaforunu hatırlayın 'sağ'a doğru hareket eden 'sarkaç', kaçınılmaz olarak, 'piyasacı kutup'a toslamıştır. Hasar büyüktür. 'Liberal kapitalist sistem'e dâhil ekonomiler küçülmüş, insanlar işsiz kalmıştır. Devletin görünür eli, 'sol'a doğru hareketlensin diye 'sarkaç'ı ittirir. Yani devlet piyasaya müdahale eder. Ne var ki, 'sarkaç' uzunca bir müddet kıvılcıktanmaz. Genişletici para ve maliye politikaları... Derken, direnci kırılan 'sarkaç' belli bir ivme ile 'planlamacı kutup'a doğru salınır. Çökmekte olan 'liberal kapitalist sistem', böylelikle 'kriz'i aşmış ve 'kendini yeniden üretmiştir'. 'Kapitalizmin yeniden üretim' işlemi, 'tehlikeli ve muhalif sınıflar'a birtakım 'taviz'ler verilerek [ücretler yükseltilmiş, çalışma koşulları iyileştirilmiş vb.] sağlanmış olmakla birlikte, esasen başarılı bir biçimde gerçekleştirilmiştir. Bu arada şu notu düşelim: Yeni yapı ne kadar 'liberal'dir? Tartışılır. 1950'li, 60'lı ve 70'li yılların 'kapitalizmin altın dönemi' ya da 'sosyal-demokrat mutabakat dönemi' olarak isimlendirildiği unutulmamalıdır.

Gelelim 'kriz'in ikinci biçimine... Kapitalist sınıf 'çok zayıf kaldığı', yani ortalama kâr hadleri düştüğü zaman, 'reel yatırımlar' önemsizleşmekte ve yine bir 'birikim fazlası' ortaya çıkmaktadır. Bu tür bir kriz, kapitalist sınıfı, 'sistem'in dışında ya da 'çevre'sinde yer alan başka bölgelerde 'daha yeşil otlaklar aramaya' sevk etmektedir (Bowles ve Ginits, 1996: 35-36). Şöyle de söylenebilir: 'Reel sektör', daha spesifik bir ifade ile 'imalat sanayi', uygun / özendirici kâr hadleri sağlamada yetersiz kaldığı için oluşan 'birikim fazlası' bu defa 'finansal sektör'e yönelmektedir. Bu 'arayış'ın ya da 'yönelim'in sorunsuz bir biçimde somutluk kazanabilmesi için de, 'piyasacı' yaklaşım öne çıkarılmaktadır.

'Petrol Şoku' ile başlayıp 1970'li yılların ikinci yarısını kasıp kavuran 'kriz'i, bu teorik kurguya örnek olarak gösterebiliriz. Bir öncekinden farklı olarak bu 'kriz', 1940'ların ortalarından itibaren belli bir ivme ile 'sol'a doğru hareket eden 'sarkaç', nihayetinde gelip 'planlamacı kutup'a çarptığı için yaşanmıştır. Bu defa, krizin müsebbibi olarak, devletin iktisadi alana yaptığı müdahaleler gösterilir. Bir taraftan 'durgunluk' ve dolayısıyla 'işsizlik' cenderesine girilmiştir, diğer taraftan da 'fiyatlar genel düzeyi yükselmektedir'. Sıkı para ve maliye politikaları, piyasaları 'küralsizleştirme', 'esnekleştirme'... Uzun lafın kısısı, devletin görünür eli 'out', buna muka-bil Smith'in 'görünmez eli' 'in' olmuştur. Ulusal ekonomiler 'piyasa mekanizması'nın 'mikroplardan arındırıcı' yeteneğine teslim edilmiştir. Bu 'politik

tercih'le birlikte, öyle sanıyorum ki, 2000'li yılların son çeyreğinde başlayan ve halen devam etmekte olan 'kriz'in tohumları atılmıştır.

7. Bu noktada uzunca bir parantez açarak 'diğer kutup'ta yer alan 'planlamacı' anlayışın beslendiği 'sosyalist düşünce' üzerine değerlendirmeler ya-palım. Keza 'kriz' üzerine konuşmaya devam edebilmek için böyle bir değerlendirme yapmaya ihtiyaç duyuyoruz. Başlangıçta önümüze koyduğu-muz suali hatırlatalım: Bir 'ekonomik-politik sistem' olarak kapitalizm, ya-şamakta olduğu bu ağır 'iktisadi kriz'in altında kalıp çökecek mi? Dahası, bu değerlendirmeler, 'sosyalizm'e ve Karl Marx'ın düşünce dünyasına ilişkin teorik bilgileri hatırlamamıza imkân verecek olması itibarıyla ehemmiyet arz ediyor.

Sosyalizm, Platon'a kadar geriye giden tarihsel kökleri bir tarafa bırakılır ise, 'mülkiyet'i ve 'piyasa'yı kutsayan liberal iktisat teorisine karşı 19uncu Yüzyıl'da geliştirilmiş düşünceler bütünüdür. O dönemin kendini sosyalist olarak tanımlayan her düşünürü, liberal teoriye gönderme yaparak, şöyle bir muhakeme zinciri kurmuştur: (1) 'Homo-economicus'u ve 'piyasa mekanizması'nı merkeze alan iktisadi liberalizm ıstırap üretmektedir. (2) Bu ıstırapı besleyen kaynak özel mülkiyet olgusudur. O halde, bilhassa üretim araçlarının mülkiyeti kolektif hale getirilmelidir. (3) Bireyin çıkarları ile 'toplumun genel çıkarları' çelişmektedir. Temel görevi toplumun genel çıkarlarını maksimize etmek olan devlet, iktisadiyat alanını denetim altında tutmayı mümkün kılacak 'âdil bir düzen' kurmalıdır.

Saint Simon (1760-1825), Robert Owen (1771-1858), Charles Fourier (1772-1837), J. C. Sismondi (1773-1842) ve Louis Blanc (1813-1882) 'sosyalist düşünce'ye önemli katkılarda bulunmuştur. Fakat bu düşünceye asıl rengini veren Karl Marx (1818-1883) olmuştur. Liberal düşünceye en kapsamlı ve en tutarlı eleştiriye getiren Marx'ın kurgusu üç ana gövdeden müteşekkildir: 'diyalektik felsefe', 'tarihsel materyalizm' ve 'eylem felsefesi'. 'Metafizik felsefe'nin aksine, olayları 'sürekli hareketlilik ve değişim içinde olan süreçler' olarak tanımlayan 'diyalektik felsefe' şöyle özetlenebilir: Değişim süreci, birbirini takip eden üç 'aşama'yı ihtiva eder: 'tez', 'antitez' ve 'sentez'. 'Üretim araçlarının mülkiyeti' birinci aşamada ['tez': ilkel toplum] kamuya aittir. Mülkiyet, ikinci aşamada ['antitez: köleci toplum, feodal toplum ve kapitalist toplum] 'özelleşmiştir'. Bu aşamada yaşa-nacak olan 'sınıfsal çatışma' toplumu üçüncü aşamaya ['sentez': komünizm] taşıyacaktır. 'Tarihsel materyalizm' ise, tarihin iktisadi gerekçeler ile açıklanmasından ibarettir. Keza Marx, iktisadi olayları, toplumsal kalkınmayı mümkün kılacak yasaları ortaya koyabilmek için incelemiştir. Çünkü toplumsal kalkınma süreci, iktisadi yapıda vuku bulan değişimlerden etkilenmektedir. Bir başka ifade ile 'tarihi yapan', daha doğrusu toplumsal dönüşümleri gerçekleştiren, üretim güçleri'dir. Toplumsal yapı iki farklı boyut içerir: Hukuk, ahlâk, felsefe, din, siyaset, sanat gibi kurumlardan oluşan 'üstyapı' ile üretim biçiminin ve ilişkilerinin belirlediği iktisadi sistemden oluşan 'altyapı'... Toplumsal dönüşümü mümkün kılan, üretim ve bölüşüm ilişkilerinde yani 'altyapı'da meydana gelen değişimlerdir. Daha fazla bili-nen bir ifade ile 'üstyapı'yı belirleyen 'altyapı'dır¹. Marx'ın 'eylem felsefesi', tarihin, 'sosyalizm'e yani 'proletarya iktidarı'na doğru olan 'akışına' uygun olarak atılmış her adımı olumlamakta ve düşünürleri proleter

¹ Burada bir hatırlatma yapalım. Marx'ın en önemli esin kaynaklarından biri olan Hegel bu-nun tam tersini söylüyor: Toplumsal hayatı düşünceler, yani 'üstyapı' yönlendirmektedir.

hareketin öncüleri olmaya davet etmektedir. Marx'a göre 'düşünürler dünyayı yorumlamaya çalıştılar, oysa asıl olan dünyayı değiştirmektir'. Bu bağlamda Marx, 'tarihi yapan' faktör olarak tanımladığı 'emek'i yüceltmektedir: 'İnsanlık tarihi emek tarafından yaratılmıştır. Dünyayı değiştirecek olan da emektir'. Marx, üretim araçlarının kamunun mülkiyetinde olduğu 'İlkel toplum'dan itibaren, insanlık tarihinin, her biri 'özgürlük' ve 'üretim tekniği' açısından bir öncesine göre daha üstün olan ve daima bir 'sınıfsal çatışma' potansiyeli taşıyan aşamalardan oluştuğunu tespit ediyor: 'köleci toplum', 'feodal toplum' ve 'kapitalist toplum'. Marx'a göre, kapitalist toplum da, daha öncekiler gibi, tasfiye edilecektir.

8. Marx'ın söylediği gibi, kapitalist toplum tasfiye edilecek mi? Belki de şöyle sormalıyız: Bu iddiayı ortaya koyarken 'usta' nasıl bir analitik çerçeve oluşturmuştur? Fakat daha önce Marx'ın esin kaynaklarından biri olan [diğerinin Hegel olduğunu hatırlayın] David Ricardo'nun (1772-1823) 'kapitalizmin geleceği'ne dair yaptığı değerlendirmelere şöyle bir göz atmanın faydalı olacağını düşünüyoruz.

Adam Smith'in devamı / tamamlayıcısı olarak görülen Ricardo, kapitalist 'büyüme süreci'ne ilişkin olarak şöyle bir muhakeme zinciri kurmaktadır: 'Üretim faaliyeti'ni gerçekleştiren 'faktörler', başta 'emek sahipleri' olmak üzere, 'toprak sahipleri' ve 'müteşebbisler'dir. Üretim faaliyeti sonucu elde edilen 'toplam hâsıla', bu faktörler arasında paylaşılmaktadır. Emek sahibinin payı 'ücret', toprak sahibinin payı 'rant' girişimcinin payı ise 'kâr' olarak isimlendirilmektedir.

Öte yandan iki farklı 'ücret' söz konusudur. Birincisi 'doğal ücret'tir. Emek sahibinin, kendisinin ve yakınlarının hayatını sürdürmesini mümkün kılacak düzeyde ['asgari geçim düzeyi' diyebilirsiniz] olduğu için, 'doğal ücret' nüfus artışına sebep olmamaktadır. Bir başka ifade ile 'doğal ücret', nüfus miktarını 'optimal' bir seviyede tutmaktadır. İkincisi 'piyasa ücreti'dir. Emek arzı ve talebi tarafından belirlenen 'piyasa ücreti', 'doğal ücret' düzeyine 'yakınlaşma' eğilimindedir. Şöyle ki: Nüfus miktarının 'optimal' düzeyin altına düşmesi, 'piyasa ücreti'ni, asgari geçim düzeyinde muhatap olunan maliyetlerin ['doğal ücret'in] üzerine çıkaracaktır. Bu durumda nüfus miktarı ve dolayısıyla emek arzı 'optimal' düzeyi aşacaktır. Daha sonra emek arz edenler arasında rekabet başlayacak ve 'piyasa ücreti', 'doğal ücret' düzeyine doğru düşmeye başlayacaktır.

'Büyüme süreci'nin başlarında, 'doğal kaynaklar'ın bolluğuna karşılık 'sermaye birikimi' yetersiz olduğu için 'kâr haddi' yüksektir. Sürecin derinleşmesi ile birlikte emek arzı ve sermaye birikimi hızla artacaktır. Bir süre sonra devreye girecek olan 'azalan verim yasası'ndan ötürü tarımsal üretim düşeceği için- ürün fiyatları artacaktır. Bu artış, bir taraftan 'asgari geçim düzeyi'ni yani 'doğal ücret'i diğer taraftan da toprak sahiplerinin gelirini yani 'rant'ı yükseltecektir. Toplam hâsıla veri iken, 'ücret' ve 'rant' gelirlerinin artması, 'kâr' gelirlerinin azalması anlamına gelmektedir. 'Kâr hadlerinde meydana gelen azalma', doğal olarak sanayi sektörüne de yansiyacaktır. Kâr hadlerinin, sermaye birikimini imkânsız kılacak seviyeye ka-dar düşmüş olması, sonuç itibarıyla 'büyüme süreci'ni ['üretim' ve 'yeni-den üretim'i] kesintiye uğratabilir ve ekonomiyi ciddi bir 'durgunluk' yani 'bunalım' içine sokacaktır.

Şimdi, önemli ölçüde bu muhakeme zincirinden beslenen Marx'ın 'kapitalizm' üzerine yaptığı değerlendirmelere bakabiliriz. Marx'a göre kendi içsel çelişkileri, 'liberal kapitalist sistem'e 'patlayıcı' bir nitelik kazandırmaktadır. Daha açık bir ifade ile 'içsel çelişkileri'nin uyardığı 'büyüme', önünde sonunda kapitalist sistemin çöküşünü hazırlayacaktır. Şöyle ki: Büyüme sürecinde 'sabit sermaye'nin 'değişir maliyetler'e / 'ücretler'e oranı, yani 'çalışan başına sabit sermaye miktarı' artacaktır. Bu durum, doğal olarak, 'kâr hadlerinin azalması'na yol açacaktır. Sonuç itibariyle büyüme performansı düşecek ve sistem 'genel bir bunalım'ın eşiğine gelmiş olacaktır.

Görüldüğü gibi Marx'ın öngörüsü ile Ricardo'nun öngörüsü örtüşmektedir: Büyüme sürecinde kâr hadlerinin azalması, kapitalist sistemin çökmesine sebep olacaktır. Bununla birlikte Marx, üç konuda Ricardo'dan farklı düşünmektedir: (1) Üretim sürecinde 'azalan verim yasası' geçerli değildir. Bu itibarla kâr ile rant arasında fark bulunmamaktadır. (2) Ücret'i nüfus miktarı değil, 'yedek sanayi ordusu' belirlemektedir. (3) Birikim sürecini yüksek kâr hadleri değil, sermaye sahipleri arasındaki rekabet derinleştirmektedir. Sürekli yükselen 'iktisadi etkinlik' seviyesini yakalayabilmek için, sermaye sahipleri elde ettikleri kârın belli bir bölümünü yatırma dönüştürmek zorundadır.

Marx'a göre 'yedek sanayi ordusu'nun varlığı, piyasa ücreti'nin 'doğal ücret'in üzerine çıkmasını engellemektedir. Nitekim kapitalist girişimlerin yoğunlaşması, kendi başına 'emek-yoğun üretim' yapanların, yani 'kapitalist olmayanlar'ın 'yedek sanayi ordusu'na katılmasına sebep olmaktadır. Daha açık söyleyelim: Emek arzındaki artış, emek talebindeki artıştan fazladır. Ne var ki derinlik kazanan birikim süreci, emek talebini artıracaktır. Ücretler yükselirken kârlar azalacaktır. Kapitalistler bu ilk 'bunalım'ı aşmak için, 'emekten tasarruf sağlayan üretim teknikleri'ne yönelecektir. Bu bunalımı atlattırmayı başaranlar 'tekelci' bir güç ele geçirecektir. Diğer taraftan, yeni üretim tekniğinden ötürü, emek sahiplerinin satın alma gücü aşı-nacaktır. Kapitalizmin, rekabetten de yoksun olan bu aşaması, 'talep yetersizliği' temelinde yaşanacak bir 'bunalım'ın başlangıcı olacaktır.

Bu değerlendirmeler ortaya koyuyor ki, Marx, bir müddet sonra 'liberal kapitalist sistem'i yangın yerine döndürecek olan Büyük Bunalım'ı öngörmüş. Lakin 'sistem' çökmemiş. Efendiler yani 'burjuvazi', koşullar müsait olduğunda geri almak üzere 'proletarya'ya birtakım tavizler vererek sistemi ayağa kaldırmayı başarmış.

9. Bir 'ekonomik-politik sistem' olarak, 'kapitalizmin'in 'kriz üretme potansiyeli'ni anlamaya çalışıyoruz. Aslında söylemeye çalıştığımız şu: Kapitalizm kusursuz bir sistem değildir. Öte yandan şunun da altını çizdik: 'Kapitalizm'i, 'şimdi çöktü-çökecek' derken ayağa kaldıran 'sihirli' bir şey var. Doğrudur, ayağa her kalktığında, karşımızda 'başkalaşmış' bir kapitalizm buluyoruz. Nitekim 1950'lerin ve 1960'ların kapitalizmi, 'teori'den fazlasıyla uzaklaşmış, dahası 'tehlikeli ve muhalif sınıflar'ın beslediği 'ideoloji'yle alışveriş etmiştir. Fakat önemli olan şu ki, kapitalizm bir şekilde ayağa kalkıyor ve yeni bir denge kurarak yürümeye devam ediyor.

Nasıl oluyor da kapitalizm her defasında kendini yeniden üretiyor? Belki de şöyle sormalıyız: Bir ekonomik-politik sistem olarak kapitalizmi vazgeçilmez kılan nedir? İnsanın 'doğa'sına seslenmeyi, daha açık bir ifade ile 'özgürleşme' ve 'sahip olma' duygularına hitap etmeyi, diğer bütün sistemlerden daha iyi beceriyor olması, sanırım, 'kapitalizmi vazgeçilmez kılan' en önemli hususiyettir. Kapitalizm insana sürekli şunu telkin ediyor: Bugün 'zincirlerinden başka kaybedeceğin hiçbir şey kalmamış' olabilir, fakat yarın kazanacağın bir şeyler mutlaka var. Bunun dışında ikinci bir hususiyeti var ki, kapitalizmi sürekli canlı ve hareketli tutmaktadır. O da galiba şu: Kapitalizm, 'değişen koşullara uyarlanma'da eşi benzeri olmayan bir 'esneklik' göstermektedir. Sistemi var eden ya da ayakta tutan şey, ihtiva ettiği bu 'esneklik'tir. Esnekliğini yitirmiş ise, sistem krize girer. Kapitalist sistemin en önemli meziyeti ve 'geçmişteki başarıları'nın sırrı, piyasa ilişkileri içinde teşekkül eden bu 'esneklik'te aranmalıdır (Scitovsky, 1980).

O halde soralım: Esneklik nasıl teşekkül etmektedir? Genel olarak, 'esneklik'in iki farklı biçimi olduğu söylenebilir. Birincisi, iktisadi faaliyetleri yürüten 'mikro aktörlerin esnekliği'dir: Tüketicilerin harcama kalıplarını değiştirme esnekliği, firmaların üretim yöntemlerini değiştirme esnekliği... Esneklik olgusunun ikinci ve daha ehemmiyetli biçimi, 'sistemin bir bütün olarak uyarlanma yeteneği'dir: Bir taraftan en iyi uyum sağlayan ya da değişen koşullara göre biçim değiştirebilen unsurları öne çıkarma, diğer taraf-tan uyum sorunu yaşayan unsurları tasfiye etme... Scitovsky'ye (1980) atıfla söyleyelim: Kapitalist sistem, sahip olduğu bu yeteneğe minnettardır.

10. Tarihsel gelişim süreci içinde 'esnekliğin yitirildiği', bir başka ifade ile 'değişen koşullara uyarlanma yeteneğinin köreldiği' zamanlar hiç olmadı mı? Sualin cevabını 'liberal kapitalist sistem'in karşı karşıya kaldığı ilk ağır 'bunalım'ı irdeleyerek vermeye çalışalım.

Kapitalist birikim modeli, bilindiği gibi, 1920'li yıllardan başlayarak İkinci Dünya Savaşı'nın bitimine kadar uzanan bir 'yapısal bunalım süreci' yaşamıştır. Bir taraftan üretim ve ticaret hacmi daralmış ['durgunluk'], diğer taraftan da 'sürekli ve yaygın bir işsizlik' gündeme gelmiştir. 1929 yılında yaşanan 'Borsa çöküşü', bu uzun soluklu sürecin içinde bir 'kırlıma anı' olarak hafızalarda yer etmiştir. Sıkıntı, halen devam etmekte olan 2008 Krizi'nde olduğu gibi, ABD kaynaklıdır. 1920'li yıllarda 'reel sektör' daralmaya başlar. Piyasayı hareketlendirebilmek için parasal taban genişletilir ve kredi muslukları açılır. Bu tedbir, tüketim mallarına yönelik talebi uyarır, ancak diğer taraftan da 'spekülatif yönelimler'e [kredi kullanılarak hisse senedi alımı] ivme kazandırır. Spekülatif yönelimler, hisse senetlerinin değerini yükseltir ve fonları 'reel sektör'den 'finansal sektör'e kaydırır. Sonuç itibarıyla, 1929 yılının Ekim ayında, sermaye birikiminin üzerine oturduğu tabanın ne kadar zayıf olduğunu ortaya koyan bir finansal kriz gündeme gelir (Sönmez, 1998: 65-66; Arnaud, 1995: 17-18).

New York Borsası'nda işlem gören yaklaşık 16 milyon hisse senedi bir gün içinde [24 Ekim 1929] yüzde 50 ile yüzde 90 arasında değişen oranlarda değer kaybeder. Başa çıkılmaz bir hisse satışı başlar. Komisyoncular, o günü şöyle betimlemektedir: Sanki Niagara, Borsa'nın pencerelerine doğru püskürmüş gibiydi... (Heilbroner, 2003/1981: 217). Bu esnada bankalar, Borsa'yı kurtarmak için yoğun bir hisse senedi alımına yönelir. Ne var ki 'Borsa'nın çöküşü' engellenemez. Diğer taraftan hisse

senetleri değer yitirmeye devam ettiği için, çok sayıda banka iflas eder. Ve kriz derinleşir, Amerikan Ekonomisi tahrip olur: Borsa çökmüştür... Bankacılık sistemi iflâs etmiştir... Gayrisafî yurtiçi hâsıla üçte bir oranında azalmıştır... Her dört kişiden biri işini kaybetmiştir.

Dahası, kriz ABD ile sınırlı kalmaz, liberal kapitalist dünyanın her köşe-sini etkisi altına alan genel bir 'iktisadî bunalım'a dönüşür: Kapanan işletmeler... Daralan üretim hacmi ve kaçınılmaz olarak tırmanan 'işsizlik'... Karl Polanyi'den (2000/1944: 36) istifade ederek söyleyelim: 1929 Bunalımı, 'dengesini kendi sağlayan piyasa düşüncesinin bir ütopya olduğunu' tescil etmiştir. Yeterince denetlenmediği için, 'piyasa sistemi insanogluna fizikî zararlar vermiş' ve 'her tarafı çöle çevirmiştir'. Bu esnada yönetici / siyasetçi sınıfı sistemin ürettiği sorunlar ile yüzleşmek zorunda kalır ve bir çare arayışına girer. Esnekliğini yitiren sistemin, radikal bir biçimde dönüştürülmesi gerekmektedir. Kapitalizmin dönüşmesini sağlayan reform önerisi ABD'den gelir: 'new deal' yani 'yeni düzen'. İktisadiyat alanına müdahale etmesi için devlete icazet veren 'yeni düzen' ile 1945 sonrası döneme damgasını vuracak olan 'sosyal refah devleti'nin temelleri atılır.

1929 Bunalımı, bir taraftan 'müesses nizam'ı yerle bir ederken, diğer taraftan da 'piyasacı yaklaşım'ın beslendiği 'liberal iktisat teorisi'nin temellerini aşındırmaktadır. Malum, liberal teori, iktisadî yapının 'sürekli ve genel bir işsizlik'e maruz kalmayacağı, yani sürekli 'tam istihdam' durumun-da olduğu varsayımı üzerine inşa edilmiştir. Bu varsayım 'mahreçler yasa-sı' olarak bilinmektedir: 'Her arz kendi talebini yaratır.'

Ne demek? Genel bir 'üretim fazlası' ya da 'talep yetersizliği' olamaz... Zira üretim faaliyetinin kendisi, ortaya konan malın satılmasını mümkün kılacak bir piyasayı oluşturacaktır. Lakin 'talep yetersizliği', yaşanan sıkıntıların beslendiği ana kaynak olarak, ayan beyan ortada durmaktadır. Ve sistemin 'esneyerek' kendini 'yeniden üretme' yeteneği körelmiştir. Müdahale edilmesi gerekmektedir.

11. Şimdi, 'müdahale'nin teorisini yazan adamdan yani John Maynard Keynes'ten bahsetme zamanıdır. Keynes'ten önceki 'liberal' iktisatçılar ekonominin sürekli 'denge hali'nde olmasını, 'tasarruf-yatırım tahterevallisi' mecaziyla izah etmektedir. Şöyle ki: Yaşanan 'dengesizlikler', 'kısmi ve arzı'dir. Sistem, kendi dengesini kurmaktadır. Örneğin 'tasarruf fazlası' biçiminde tezahür eden bir 'dengesizlik' söz konusu olduğunda, kaçınılmaz olarak 'faiz haddi' düşecektir. Bu durumda bir taraftan 'tasarruf eğilimi' azalırken, diğer taraftan 'yatırım eğilimi' artacak ve 'tahterevallisi' yeniden dengeye kavuşacaktır. Dengesizlik hali 'yatırım fazlası'ndan kaynaklanıyor ise, bu defa tam tersi bir ilişkiler zinciri teşekkül edecektir: 'faiz haddi' yükselecek, 'tasarruf eğilimi' artacak, 'yatırım eğilimi' düşecek ve 'tahterevallisi'nin 'dengesi' kurulacak...

Görülüyor ki, 'tasarruf-yatırım tahterevallisi, bir 'güvenlik mekanizması' olarak, ekonominin 'sürekli' bir 'dengesizlik' ya da 'kriz' içinde olmasını engellemektedir. Ne var ki 1929 Buhranı, bu 'güvenlik mekanizması'nın her daim çalışmadığını ve ekonominin 'sürekli' arz eden bir dengesizlik'le malul olabileceğini göstermiştir. Nitekim 1930'lu yıllarda, temel sorun olan 'talep yetersizliği'nden ötürü 'yatırım eğilimi' ve dolayısıyla 'faiz haddi' düşmektedir. Ne var ki 'tahterevallisi' bir türlü dengeye

kavuşama-maktadır. Beklenen şudur: 'Faiz haddi' düştüğü için 'tüketim', tasarruf'u ikame edecek ve yeni bir 'tasarruf-yatırım dengesi' kurulacak. Bu sayede 'depresyon'dan çıkış imkânı doğacak ...

Keynes'in 1936'da yayımlanan Genel Teori'si, en az Ulusların Zenginliği [Adam Smith] ve Kapital [Karl Marx] kadar mühim bir eserdir. Şöyle de söylenebilir: Genel Teori, iktisat paradigmasını delik-deşik eden, daha doğru bir ifade ile 'ezber bozan' üçüncü eser olarak halen önemini korumaktadır. Bu eserde 'ekonomi', sürekli olarak kendi dengesini kuran 'tahterevallî'ye değil, 'asansör'e benzetilmektedir. Keynes'e göre 'ekonomi, bildiğimiz 'asansör'den farksızdır; yukarıya çıkabilir, aşağıya inebilir ya da katlardan birinde hareketsiz kalabilir ... Asansörün hareketsiz kaldığı yani arıza verdiği kat, en yukarıya da olabilir, zemin de olabilir... Keza 1920'li yılların başından beri 'asansör', zemin katta arzuya geçmiş bulunmaktadır. Bir başka ifade ile 'arıza halinde denge' söz konudur.

Bu tasvir iktisat diline şöyle tercüme edilebilir: İşsiz insanlara ve tam kapasite ile çalışmayan üretim araçlarına rağmen bir 'denge', yani 'eksik istihdam dengesi' oluşmuş bulunmaktadır. İşin kötüsü, Smith'in takipçileri-nin söylediği gibi, 'asansör'ün kendiliğinden yukarı katlara doğru hareketlenmesini mümkün kılacak bir 'işsel dinamik' de yoktur. Birilerinin 'dışa-ıdan müdahale' edip arızayı gidermesi ve yukarı doğru hareketlenmeyi te-min etmesi gerekmektedir. Yine iktisat diline çevirelim: Liberal kapitalist sistem, 'değişen koşullara uyarlanma yeteneği' olarak tarif ettiğimiz 'esnekliğini yitirmiştir'.

Keynes, yaşamakta olan 'dengesizlik hal'i'ni etraflıca gözden geçirdik-ten sonra, ücretler ile fiyatların esnek olduğu bir ekonomide 'tam istihdam'ın kendiliğinden oluşacağını öngören teorik çerçeveye ciddi bir eleştiri getirir (1973/1936: 258): Ücretlerin düşmesi, işsizlik [yani eksik istihdam] sorununu hafifletmez. Çünkü böyle bir tercih, 'efektif talep'i daraltarak gelir düzeyini düşürecektir. Devlet, genişletici maliye politikaları izleyerek ['kamu harcamaları'nı artırarak] 'efektif talep'i canlandırmalıdır.

12. Keynes'in bu basit reçetesi, İkinci Savaş'ın bitiminden itibaren pratiğe aktarılır ve 1970'li yılların ikinci yarısına kadar uzanan 'büyüme dalgası'nı mümkün kılar. Nitekim o yıllar, 'kapitalizmin altın dönemi' olarak isimlendirilmektedir. Şunu demeye çalışıyoruz: Keynes'in yazdığı reçete, 1929 Buhranı'nın tahrip ettiği ulusal ekonomileri ve 'esnekliğini yitirmiş' bulunan liberal kapitalist sistemi ayağa kaldırmıştır. Ya sonra? Bilindiği gibi 1960'lı yılların sonuna doğru 'büyüme dalgası' şiddetini yitirir ve 'sistem', bir kez daha 'merkez'den, bilhassa ABD'den başlayarak 'çevre'ye doğru yayılan yeni bir 'dengesizlik' sürecine girer. 1974 yılından itibaren petrol fiyatlarının yükseltilmesi ile birlikte, bu 'dengesizlik' ciddi 'kriz'e dönüşür. Bu defa 'sarkaç' planlamacı kutba toslamak üzeredir.

OPEC, 1,8 dolar düzeyinde olan 'varil başına ham petrol fiyatı'nı 1974 yılında 10,0 dolara, 1977 yılında 13,7 dolara ve 1979 yılında 35,0 dolara yükseltir. Petrol fiyatlarının yükselmesi, 'durgunluk' ile 'enflasyon'un bir arada görüldüğü yeni bir konjonktür yaratır (Arnaud, 1995: 43-46). Yeni konjonktürün menfi etkileri, petrol üreticisi olmayan 'çevre' ülkelerinde daha fazla hissedilir. Petrol fiyatlarına paralel olarak üretim maliyetleri yükseldiği için, bu ülkelerde 'büyüme' yavaşlamaktadır. Öte yandan, 'sistem'in 'merkez'indeki ülkeler petrol fiyatlarındaki yükselmenin etkilerini hafifletmek için 'korumacı' politikalar izlemeye başlamıştır.

Sonuç itibariyle 'merkez'e olan ihracatı kesintiye uğradığı için 'döviz darboğazı'na giren 'çevre' ülkeleri, borçlarını geriye öderken ve ihracata dayalı üretim sürecinde ihtiyaç duyduğu ara malları ile yatırım mallarını ithal ederken zor duruma düşer. Vurgu yapalım: Sanayileşme sürecinin henüz başında olan 'çevre' ülkeleri, 1974 yılından itibaren, borçlarını geriye ödeyebilmek ve ithalat yapabilmek için 'döviz' bulmak, daha doğru bir ifade ile 'borçlanmak' zorundadır. Fiyatlardaki yükselmenin petrol üreten ve ihraç eden ülkelere kazandırdığı 'fonlar' ile reel sektör gerilediği için 'sistem'in 'merkez'inde oluşan 'finansal birikim', 'çevre'nin 'çok fazla zahmet çekmeden' borçlanmasını mümkün kılan kaynakları oluşturur.

Keza 1974-1980 döneminde, üretici ülkelerin 'petrolden sağladığı gelir'in ['petro-dolar'] yaklaşık yüzde 70'lik bölümü [120 milyar dolar], ABD, Avrupa ve Japonya'daki bankalara yatırılmıştır. Bu fonlar, 'döviz sorunu' yaşamakta olan 'çevre' ülkelerine ödünç olarak verilir (Arnaud, 1995: 46). Immanuel Wallerstein'a (1998: 118) atıfla söyleyelim: 'Çevre' ülkelerinin yöneticileri, bu fonları kullanarak düşen ihracat gelirine rağmen ithalatı sürdürür ve toplumsal muhalefeti bir süre için susturur. Bu fonların yanı sıra, 'durgunluk'tan ötürü 'merkez'de oluşan 'finansal birikim' de, 'çevre'ye aktarılmaktadır. Uluslararası finans kuruluşlarının aracılık ettiği bu aktarma işlemi, 'çevre' ülkelerinin hem 'döviz' ihtiyacını karşılamakta, hem de 'merkez'de üretilen mallara yönelik talebini canlı tutmaktadır.

Kısacası 'çevre' ülkeleri hızla borçlanmaktadır. Uzmanlar, bu 'borçlanma'dan endişe duymaktadır. Fakat bu endişe, bütün tarafların ['merkez' ülkeleri, 'çevre' ülkeleri ve uluslararası finans kuruluşları] memnun olduğu 'borç ilişkisi'nin bitirilmesi için yeterli değildir. Uluslararası finans kuruluşları, durumun ciddiyetini 1979 yılında 'varil başına ham petrol fiyatı' 35.0 dolara yükselince idrak edecektir. Dahası, eşzamanlı olarak faiz hadleri yükselirken hammadde fiyatları düşmektedir. Şöyle diyelim: Bütün koşullar, 1974 yılından itibaren hızla borçlanmış olan, 'hammadde üreticisi' ve 'petrole bağımlı' ülkelerin aleyhinedir.

Sonuç malum: Bu ülkelerin 'ödemeler dengesi' tahrip olur. Başta Meksika olmak üzere, bu ülkelerin kahir ekseriyeti 'borçların ertelenmesi'ni talep eder. 1982 Borç Krizi olarak bilinen bu olay finans piyasalarını altüst eder. Alacaklılar, 'çevre'den gelen 'borç erteleme talebi'ni, ekonomilerini dışa açmaları ve ihracata yönelmeleri ['yapısal dönüşüm programı' uygulamaları] şartı ile kabul eder. Bir başka ifade ile 'merkez' adına uluslararası finans kuruluşları [Dünya Bankası ve IMF] 'çevre'deki ülkelere 'neo-liberal politikalar' empoze eder (Adda, 2002: 187; Arnaud, 1995: 66-69).

13. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, Keynes'in önerileri doğrultusunda şekillenen 'liberal kapitalist sistem', yukarıda belirtildiği gibi, 1970'li yıllarda yeni bir dengesizlik sürecine girer. Krugman'ın ifadesi ile (2001: 1) 1974 yılına gelindiğinde 'büyü bozulmuştur'.

Fatura Keynes'e çıkarılır. Bir başka ifade ile yaşanmakta olan 'dengesizlik'in müsebbibi olarak yaklaşık otuz yıldır izlenmekte olan 'keynesian' politikalar gösterilir. Söylenen şudur: Otuz yıl boyunca, kamu harcamaları genişletilerek ulusal ekonomiler sürekli 'yüksek büyüme ve istihdam' düzeyinde tutulmuştur. Sonuç olarak 'enflasyonist baskılar' arttığı için 'denge' bozulmuş bulunmaktadır. Uygulanan 'sabit kur sistemi', uzunca bir müddet 'dengesizlik'in üzerini örtme imkânı vermiştir. Lakin 1974 yılında petrol fiyatının yükseltilmesi ile birlikte, bu 'dengesizlik' hızla açığa çıkarak 'sistem'i derinden sarsmıştır.

Nitekim '70'li yılların ikinci yarısında 'durgunluk' ile 'enflasyon'un bir arada görüldüğü yoğun bir 'kriz' yaşanır. Yeni konjonktürde, 'keynesian' politikalar üzerine inşa edilmiş olan 'refah devleti' söylemi ve uygulamaları ciddi manada itibar kaybına uğrar. Şöyle de söylenebilir: İkinci Dünya Savaşı'nı takip eden otuz yıl boyunca 'kapitalizmin bağrına saplanmış' bir 'hançer' gibi duran 'sosyal-demokrat mutabakat'ın temelleri aşınmıştır.

Sonrası malum. 1929 Bunalımı öncesinin iktisat anlayışı ihya edilir ve 'sistem' liberal bir eksene doğru kaymaya başlar. Devletin iktisadiyat alanından dışlanmasını öngören 'piyasa merkezli' bu eksen, daha sonra 'neo-liberal dalga' ya da 'küreselleşme' olarak isimlendirilecektir. Yeni kurgu, yani 'neo-liberal söylem' şöyledir: Piyasa mekanizmasına yeniden işlerlik kazandırılabilir ise 'kriz'den çıkış mümkün olacaktır. O halde devlet, 'üre-tim ve bölüşüm süreci'ne müdahale etmekten vazgeçmelidir. Diğer taraftan da mülkiyeti / yönetimi kamuya ait olan işletmeler 'özelleştirilmelidir'.

Bu esnada 'liberal kapitalist sistem'in 'merkez'inde peş peşe vuku bulan iktidar değişiklikleri, bu 'söylem'in hayata geçirilmesini kolaylaştırır. Bilindiği gibi, İngiltere'de 'muhafazakâr' Thatcher (1979), Amerika Birleşik Devletleri'nde 'cumhuriyetçi' Reagan (1981) iktidara gelmiştir. Bir başka ifade ile 'sistemin merkezi'nde muhafazakâr siyaset sosyal-demokrat siya-seti ikame etmektedir. Yeni iktidar bloku, 'sosyal-demokrat mutabakat'ın altındaki 'liberal imza'yı geri çeker. Otuz yıl boyunca 'başkalaşmış' ya da 'söylem değiştirmiş' olarak ayakta durmaya çalışan 'liberal kapitalist sistem', aslına rücu eder. 1929 Bunalımı şartlarında kerhen kabul edilmiş olan 'keynesian' politikaların yerine liberal iktisat düşüncesini bire bir yansıtan Reaganomics ile Thatcherism konur. Reaganomics, devletin iktisadiyat alanına olan müdahalelerini minimize etmeyi ve toplumsal refahı artırmaya yönelik politika uygulamalarını kısıtlamayı öngörmektedir. Thatcherism ise piyasa mekanizmasının pürüzsüz çalışabilmesi bağlamında 'özelleştirme' kavramına aşırı vurgu yapmaktadır.

14. Yukarıda belirtildiği gibi, '70'li yıllarda aşırı borçlanmış olan 'çevre' ülkeleri, '80'li yılların başından itibaren, 'yapısal dönüşüm programları' üzerinden 'yeni iktisadi düzen'e entegre olmaya zorlanmıştır. Fikret Başkaya (1997b), 'yapısal dönüşüm programları'nın, 'çevre' ülkelerini 'yeniden

kompradorlaştırmayı' kendine amaç edinmiş olan 'neo-liberal dalga'nın ya da 'küreselleşme'nin bir anlamda paravanlığını yaptığı².

Evet, 'çevre' ülkelerine 'tavsiye' edilen 'yapısal dönüşüm programları', iktisadî, sosyal ve kültürel yapıyı derinden etkileyecek birtakım düzenlemeler ihtiva etmektedir: İçeride üretim yerine ihracata dönük üretimin özendirilmesi... Uluslararası ticaretin önündeki engellerin kaldırılması... Mülkiyeti / yönetimi kamuya ait işletmelerin 'özelleştirilmesi' ve yabancı sermayeye açılması... Sağlık ve eğitim alanında gerçekleştirilen kamu harcamalarının azaltılması... Sübvansiyonlardan vazgeçilmesi...

Görülüyor ki, 'yapısal dönüşüm programları' yıllardır izlenmekte olan devletçi / korumacı politikaları tasfiye etmeyi amaçlamaktadır. Bu sayede 'kapitalizmin yeni ideolojisi', yani 'küreselleşme', bir türlü vazgeçilemeyen 'çevre' ülkelerine aktarılmış olacaktır. Bir başka ifade ile bu ülkeler 'dönüşen sistem'in 'ticari çarkları'na dâhil edilecektir. Şunu demeye çalışıyoruz: 'Küreselleşme'nin ilk aşamasında 'ticari serbestleşme' gerçekleştirilecektir.

Bilindiği gibi, 1980'li yıllarda, Türkiye'nin de içinde bulunduğu çok sayıda 'çevre' ülkesi, 'yapısal dönüşüm programları' üzerinden, 'dönüşen kapitalist sistem'e entegre edilerek 'ticari serbestleşme' sağlanmıştır. Ne var ki bu bütünleşme, 'pürüzsüz' olmamıştır. 'Sıkı para politikası' izlenmesini ve ücretlerin baskı altında tutulmasını gerektiriyor olduğu için, 'yapısal dönüşüm programları' liberal kapitalist sistemi 'finansal depresyon'a ve istikrarsızlığa sürüklemiştir. Çünkü bu programı uygulayan 'çevre' ülkelerinde bir taraftan 'sıkı para politikasından' ötürü 'faiz haddi' yükselirken diğer taraftan 'düşük ücret politikasından' ötürü 'tüketim talebi' daralmıştır. Sonuç malum: Büyümenin yavaşlaması, 'kamu açıkları'nın artması ve borçlanma ivmesinin yükselmesi...

1990'lı yıllarda 'finansal sermaye'nin önündeki engeller birer-birer kaldırılarak yeni bir 'büyüme yolu' inşa edilir. 'Çevre'deki ülkelerin 'dönüşen sistem'in finans kanallarından daha fazla 'beslenmesi'ni mümkün kılabilecek yeni bir aşamaya 'finansal serbestleşme' aşamasına geçilir. Beklendiği gibi 'finansal sermaye', 'merkez'den kalkarak yüksek getiriler ['arbitraj kazancı'] teklif etmekte olan 'çevre'ye doğru hareketlenir. Gelen 'finansal sermaye', 'çevre' ekonomilerinin bir süreliğine rahat nefes almasını temin eder. Hem 'ihracata dönük üretim'i artırmak için ihtiyaç duyulan 'ara malları' ile 'yatırım malları'nın ithalatı sürdürülebilir hale gelir, hem de artan 'kamu açıkları'nın kapatılması mümkün olur. Bu, 'finansal sermaye girişleri'ne dayandırılmış bir 'büyüme'dir. Kaçınılmaz olarak, ulusal ekonomilerin direnci azalır, yani 'kırılganlık'ı artar. 'Sistem'in 'çevre'sindeki birçok ülkede ard-arda 'finansal krizler' yaşanır. Türkiye'nin 1994 ve 2001 yıllarında maruz kaldığı krizler bu fasıldandır...

---

² Burada Fikret Başkaya'dan (1997) istifade ederek terminolojik bir not düşelim. 'Kompra-dor', 'çevre' ülkelerinde yerleşik 'burjuva' sınıfına verilen bir sıfattır. 'Merkez'in çıkarlarını tehdit edemeyecek kadar 'zayıf', buna mukabil kendi ülkesinin insanlarını 'merkez'in bu çıkarlarını elde etmesini mümkün kılan kıvamda tutacak kadar 'güçlü' olan bir sınıftır bu...

15. 2008 Krizi, bilindiği gibi, ABD menşelidir. Bu ülkenin bankacılık sisteminin 2007 yılı sonu itibarıyla dengesizleşmesinin bir sonucu olarak ortaya çıkan 'finansal kriz' ile başlar. Aslında 'kriz'in kökleri daha derinlere gitmektedir. 2000 yılında 'iktisadi büyüme' yavaşladığı için, başta ABD olmak üzere 'sistem'in 'merkez'indeki ülkeler, 'para politikası'nı gevşeterek faiz hadlerini düşürür. Yeni konjonktürde bankacılık sektörü, düşük faiz haddi ile temin ettiği likiditeyi, büyük ölçüde 'konut kredisi' olarak kullanır. Bir müddet sonra kantarın topuzu kaçar. Gelir düzeyi ve dolayısıyla geri ödeme gücü düşük insanlar da bu 'imkân'dan istifade ettirilir. Artık, herhangi bir 'iş'i, 'gelir'i veya 'varlık'ı olmayan insanlara da 'konut kredisi' verilmektedir³. Bu şekilde kredi hacminin genişletilmesi, 'konut talebi'ni hızla artırmaktadır. Artan talep 'konut fiyatlarını şişirir', bir başka ifade ile 'balon etkisi' yaratır. 2007 yılı ortalarında kredilerin geri ödenmesinde sıkıntılar baş gösterir ve finans piyasaları dalgalanmaya başlar. Bu dalgalanmalar 2007 Kasım'ından itibaren derinlik kazanarak ciddi bir finans krizine dönüşür. Konut fiyatları hızla düşmektedir. Şöyle söyleyelim: Sonunda 'balon patlamıştır'.

Hatırlatalım. 1929 yılında, yine kredi genişlemesinin bir tezahürü olarak 'hisse senedi talebi' artmış ve 'balon' oluşmuştu. 1930'lu ve '40'lı yıllar boyunca 'liberal kapitalist sistem'i yangın yerine çeviren 'ağır iktisadi buhran' o 'balon'un patlaması ile başlamıştı. Evet, 2008 yılında yine bir 'balon' patlar. Finansal sektörden reel sektöre sirayet eden, yani 'büyümeyi yavaşlatan' ve 'işsizliği artıran' ağır bir kriz gündeme gelir. Üstelik tıpkı 1929 sonrasında olduğu gibi, sadece ABD ve diğer 'merkez' ülkeleri değil, 'sistem'in 'çevre'sindeki birçok ülke de bu krizin tesiri altında kalır.

Bankacılık sektörünün, dağıttığı konut kredilerinden kaynaklanan 'alacaklar'ına dayanarak 'menkul değerler' yani 'türev ürünler' ihraç etmesi, 'finans piyasasının çöküşünü hızlandırır. Fakat şunu da belirtmeliyiz: Halen idrak etmekte olduğumuz 'kriz'den, kullandığı konut kredilerine dayanarak menkul değerler / tahviller yaratan bankalar kadar, bu menkul değerleri sigorta eden şirketler de sorumludur. Bir diğer sorumlu bu 'kirliliğe' en üst düzeyde güvence veren 'rating kurumları'dır. Nitekim 'çöküş' de bu müteselsil sorumluluk çerçevesi içinde gerçekleşir. Önce konut kredileri üzerinden tahviller yaratıp ihraç eden bankalar iflas eder ve 'devlet denetimi' altına alınır. Ardından bu tahvilleri sigorta eden şirketler batır. Son olarak da bu tahvillere yatırım yapmış olan bankalar hasar görür. Bu bankaların bir kısmı, ABD dışındaki ülkelere aittir. Ve kriz ABD dışına bu 'kanal'dan uzanır.

Buraya kadar aktardıklarımız, 'kriz'in finansal kurumlar üzerinde bıraktığı 'doğrudan etkiler'dir. Bir de 'dolaylı etkiler' var. Şiddetli sarsıntının yarattığı 'belirsizlik' ve 'güven eksikliği' ortamında finansal kurumların kendini kasmamasından kaynaklanan 'dolaylı etkiler'... Bu bağlamda iki farklı 'kasılma' karşımıza çıkmaktadır. Birincisi, izah etmeye çalıştığımız 'kirliliğin' içinde olmasına rağmen bir şekilde ayakta kalabilmiş olan finansal kurumların, başka ülkelerin piyasalarına 'portföy yatırımı' yapmaktan vazgeçmesidir. Bu vazgeçiş, ilgili ülkelerde 'cari işlemler açığının finansmanı' sorununu ağırlaştırarak 'dolaylı bir etki' yaratır. İkinci 'kasılma', söz konusu tahvillere yatırım yapmadığı için iflas

³ Nitekim bu krediler daha sonra 'NINJA krediler' olarak isimlendirilecektir Merak edenler için NINJA'nın açılımını da verelim: No Income, No Job, No Asset... Hani 'tiğ-teber, şahmerdan' deriz ya... Tam da öyle...

tehlikesi yaşamayan bankaların, kredi arzını yavaşlatarak bekleyişe geçmesi biçiminde tezahür etmektedir. Bu tavır, kaçınılmaz olarak, reel sektörü etkiler, yani büyümeyi yavaşlatır ve işsizliği artırır.

16. Hangi soruyla başlamıştık: Bir 'ekonomik-politik sistem' olarak kapitalizm, yaşamakta olduğu bu ağır 'iktisadi kriz'in altında kalıp çökecek mi? Ya da daha önce birkaç kez olduğu gibi, kapitalizmin bu krizi aşarak yeniden kendini üretmesi mümkün olacak mı? Tarihsel bağlamı dikkate alarak yaptığımız değerlendirmeler gösteriyor ki, kapitalizm, daha önce birkaç kez olduğu gibi, bu krizi de aşacaktır.

Zira kapitalizm, ciddi kusurları / arızaları olmakla birlikte 'vazgeçilemeyen' bir ekonomik-politik sistemdir. İnsanın 'doğa'sına seslenmeyi, daha açık bir ifade ile 'özgürleşme' ve 'sahip olma' duygularına hitap etmeyi, diğer bütün sistemlerden daha iyi beceriyor olması, 'kapitalizmi vazgeçilmez kılan' en önemli hususiyettir. Diğer taraftan kapitalizm, 'değişen koşullara uyarlanma'da eşi benzeri olmayan bir 'esneklik' göstermektedir. Sistemi var eden ya da ayakta tutan şey, ihtiva ettiği bu 'esneklik'tir. Şöyle de söylenebilir: Esnekliğini yitirmiş ise, sistem krize girer.

KAYNAKÇA

ADDA, J. (2002). Ekonominin Küreselleşmesi, Sevgi İnceci (Çev.), İletişim, İstanbul.

ARNAUD, P. (1995). Üçüncü Dünya'nın Borçlanması (2. Baskı), Fikret Başkaya (Çev.), İletişim, İstanbul.

BAŞKAYA, F. (1997). Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Düşüşü (2. Baskı), İmge, Ankara.

BOWLES, S. ve HERBERT, G. (1996). Demokrasi ve Kapitalizm: Mülkiyet, Cemaat ve Modern Toplumsal Düşüncenin Çelişkileri, O. Akınhay (Çev.), Ayrıntı, İstanbul.

BRADDEL, F. (1996/1979). Medeniyet ve Kapitalizm (2. Baskı), Mustafa Özel (Çev.), İz, İstanbul.

DOBB, M. (1999). Kapitalizmin Dünü ve Bugünü, Feyza Kantur (Çev.), İletişim, İstanbul.

GIDDENS, A. (1998). Modernliğin Sonuçları (2. Baskı), Ersin Kuşdil (Çev.), Ayrıntı, İstanbul.

HEILBRONER, R. L. (2003/1981), İktisat Düşünürleri: Büyük İktisat Düşünürlerinin Yaşamları ve Fikirleri, Ali Tartanoğlu (Çev.), Dost, Ankara.

İNSEL, A. (2001). "Mali Sermaye Birikimi Rejimi", Birikim, 145: 10-19.

ÖZEL, M. (1994). "Sunuş: Kapitalizm ve Küresel Rekabet" [(der.) M. Özel (1994), Küresel Rekabet, İz Yayıncılık, İstanbul.] içinde: 7-18.

KEYNES, J. M. (1973/1936). The General Theory of Employment Interest and Money, Cambridge University Press.

KRUGMAN, P. (2001). Politika Taşeronları ve Önemsizleşen Refah, Neşenur Domaniç (Çev.), Literatür, İstanbul.

O'NEIL, J. (2001). Piyasa: Etik, Bilgi ve Politika, Ş. Süer Kaya (Çev.), Ayrıntı, İstanbul.

POLANYI, K. (2000/1944). Büyük Dönüşüm: Çağımızın Sosyal ve Ekonomik Kökenleri, Ayşe Buğra (Çev.), İletişim, İstanbul.

SCITOVSKY, T. (1980). "Can Capitalism Survive: An Old Question in a New Setting", The American Economic Review, May 1980, 70 (2): 1-9.

SÖNMEZ, S. (1998). Dünya Ekonomisinde Dönüşüm: Sömürgecilikten Küreselleşmeye, İmge, Ankara.

THOMSON, G. (1997). Kapitalizm ve Sonrası: Meta Üretiminin Yükselişi ve Çöküşü (2. Baskı), Fatmagül Berktaş (Çev.), Kaynak, İstanbul.

WALLERSTEIN, I. (1996). Tarihsel Kapitalizm (2. Baskı) ,Necmiye Alpay (Çev.), Metis, İstanbul.

WALLERSTEIN, I. (1998). Liberalizmden Sonra, Erol Öz (Çev.), Metis, İstanbul.